

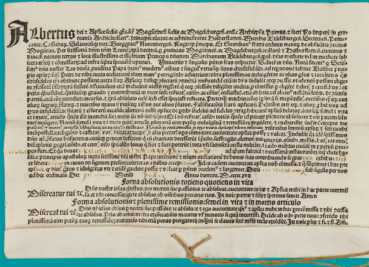

Lutherse lente in Antwerpen

Tolerantie en repressie in de zestiende eeuw

Op 31 oktober 1517 publiceerde de Duitse augustijner monnik Martin Luther (1483-1546) in Wittenberg zijn 95 stellingen tegen de aflatenhandel. Het was het startschot voor de Reformatie, een Europese beweging die de westerse kerk zou verdelen. Een groot aantal christelijke kerkgemeenschappen over de hele wereld danken hun ontstaan aan deze gebeurtenis.

Antwerpen speelde in dit verhaal een belangrijke rol. Het religieuze en politieke leven in de stad werd grondig door elkaar geschud. Op het eerste gezicht was de kerk omstreeks 1500 oppermachtig en de vroomheid bloeide onder de hele bevolking. Hoe kwam het dan dat de Reformatie op enkele jaren tijd zoveel mensen kon overtuigen zich van de kerk af te scheuren?

Een aflatbrief of indulgentie is een document van de katholieke kerk waarmee gelovigen vergeven worden van schulden, zodat ze geen straf meer moeten ondergaan. In de late middeleeuwen ontstond er een ware handel in aflaten, waardoor gelovigen er van uitgingen dat ze mochten zondigen, zolang ze maar een aflat kochten.

1

Een Europees ongenoegen met de kerk

Veel Christenen zochten al sinds de veertiende eeuw hun heil naast of buiten de kerkelijke structuren. In de Nederlanden zochten de Broeders en Zusters van het Gemene Leven de nieuwe wegen van de mystiek. Vrouwen en mannen gingen als begijnen en begaarden samenwonen in gemeenschappelijke huizen en deden werken van christelijke naastenliefde, zonder in een klooster in te treden.

Volksbewegingen zoals de Waldenzen in het zuiden van Frankrijk of de volgelingen van Jan Hus in Bohemen wilden terugkeren naar de gewoonten van de eerste Christenen en bouwden zelf nieuwe kerkelijke structuren uit. Humanistische geleerden namen aanstoot aan de arrogantie waarmee de geestelijkheid de kerk leidde. Deze wijd verspreide onvrede was een vruchtbare voedingsbodem voor de ideeën van Luther.

2

“Het is een menselijke leer die men verkondigt als men zegt: de Ziel uit het vagevuur omhoog opspringt, zodra het geld in het kistje klinkt.”

Maarten Luther, stelling 27

Luthers 95 stellingen

Luthers kritiek op de aflaten raakte de Roomse kerk recht in het hart. Volgens de kerkelijke leer kon men door het kopen van een aflaatbrief meegenieten van een schat aan verdiensten, die de heiligen vergaard hadden en waarover de paus naar eigen goeddunken kon beschikken.

Wie een aflaat kocht, hoopte aan het vagevuur te ontsnappen. Door dit systeem in vraag te stellen ondergroef Luther het gezag van de paus en zaaide hij twijfel over de verering van heiligen en relikven. De kerk zag haar bron van inkomsten bedreigd.

95 Thesen Martinus Lutheri, 31. Juli 1517

Van kerkhervorming naar maatschappijvernieuwing

Luthers kritiek op de aflaten werd al snel een oproep om de hele Kerk te hervormen. In Antwerpen nam stadssecretaris Cornelis de Schrijver Luthers ideeën over. Hij riep op tot meer inspraak van leken in de kerk, beter opgeleide predikanten, het gebruik van bijbels in de volkstaal en de terugkeer naar de oorspronkelijke christelijke waarden.

De Reformatie drong ook buiten de kerkelijke sfeer in het maatschappelijk leven door. Zo moesten veel monikken en nonnen na de sluiting van hun kloosters een plaats vinden in de burgerlijke maatschappij. Er was nood aan niet-kerkelijke scholen en aan gemeenschappelijke fondsen om dominees en kosters te betalen, en om de nood van minderbedeelden te lenigen. Aangezien de bisschoppen weigerden mee te werken aan de kerkvernieuwing, vond Luther dat de wereldlijke overheid die taak op zich moest nemen.

“Ik hoop dat de filosofie van Christus vertaald wordt door geleerden, zodat iedereen die kan lezen het boek kan kopen en, aangespoord door de Heilige Geest, tot kennis van de evangelische filosofie kan komen. Ik weet wel dat de vraatzuchtige monniken (er zijn er ook goeie) met veel plezier het werk van God verdraaien voor eigen baat. Ze zullen me echter niet tegenhouden, want de waarheid moet ooit op haar juiste plaats komen.”

Cornelis de Schrijver
stadssecretaris van Antwerpen

De eerste Lutheranen in Antwerpen

In 1513 was in Antwerpen een nieuw Augustijnenklooster gebouwd, op de plaats waar nu de Sint-Andrieskerk staat. De twee eerste oversten, Jakob Probst en Hendrik van Zutphen, hadden samen met Luther gestudeerd. In 1520 keerden ze beiden terug naar Wittenberg om Luthers theologie uit eerste hand te leren kennen. Terug in Antwerpen preekten Probst en zijn medebroeders tegen de aflaten.

Ook de pastoor van de Sint-Jacobskerk, Niclaes van der Elst, nam Lutherse ideeën over. In de Eikenstraat, vlakbij zijn kerk, vormden gelovigen groepen om samen de Bijbel te lezen. Verschillende drukkers in de stad produceerden Lutherse geschriften.

“Ik ben naar de kloosterkerk van de Augustijnen geweest. Broeder Probst is een grote fan van jou! Hij preekt het evangelie van Christus zoals het moet, heel anders dan al die andere priesters hier. Die verkopen alleen maar onzin terwijl ze aan hun geld denken.”

Desiderius Erasmus aan Maarten Luther, 1519

© Wikimedia Commons, Jan van Eyck

5

*“Ge zoudt die boeken beter verkopen,
en met de opbrengst ervan die smeerlappen
in Rome in de fik gaan steken!”*

Woedende burgers bij een boekenverbranding

De eerste vervolgingen in Antwerpen

In 1519 veroordeelden Leuvense theologen Luthers geschriften als ketters. Een jaar later werd Luther door de paus geëxcommuniceerd en in 1521 werd hij op de Rijksdag van Worms uit zijn burgerlijke rechten ontzet. In Antwerpen vaardigden de keizer en de pauselijke legaat een plakkaat uit, dat de verspreiding van Luthers geschriften verbood.

Twee maal werden in Antwerpen boeken van Luther openlijk verbrand. Cornelis de Schrijver en Jakob Probst werden door de inquisitie opgepakt. Hendrik van Zutphen kon, met de hulp van een vrouwenopstand, ontsnappen en vluchtte naar Duitsland. Een monnik die in de buurt van het Falconplein een Lutherse preek hield, had minder geluk: hij werd gevangen genomen en 's nachts in de Schelde gegooid.

De eerste slachtoffers

Keizer Karel wilde de opkomst van de reformatie in zijn gebieden tegenhouden. Het Antwerpse Augustijnenklooster werd ontruimd, opgeheven en afgebroken. De kerk werd een parochiekerk. Alle paters werden gearresteerd. In de gevangenis van Vilvoorde werden ze onderworpen aan psychologische foltering. De meeste paters herriepen hun overtuigingen. Drie van hen bleven standvastig: Hendrik Voes en Jan van Essen werden te Brussel op 1 juli 1523 op de brandstapel terechtgesteld. Lambert Thorn bleef in de gevangenis, waar hij later stierf.

Luther was ontzet. Hij had er vrede mee dat zijn eigen leven op het spel stond. Dat ook anderen werden gedood omdat ze hem volgden, raakte hem enorm. Ter ere van deze eerste protestantse martelaren schreef hij zijn eerste lied, waarin hij de ‘Lente’ bezingt die de hervorming brengt.

*“Een nieuw lied heffen wij aan
het klimt tot God de Here,
Wij zingen wat Hij heeft gedaan
tot zijnen lof en ere.*

*Te Brussel in de Nederlanden
heeft hij door twee jonge knapen
zijn wondermacht bekend gemaakt;
Hij heeft ze rijkelijk versierd
met allerschoonste gaven.”*

*“De zomer staat al voor de deur,
de winter is vergangen,
tere bloemen schieten op.
Hij die dit werk begonnen is
die zal het ook voleinden.”*

Wittenberg aan de Schelde

Antwerpen was in die periode één van de grootste steden van Europa. Naar schatting sympathiseerde ongeveer een vijfde van de inwoners met de reformatie. In totaal woonden er in de Scheldestad meer lutheranen dan in het volledig gereformeerde, maar veel kleinere Wittenberg.

Antwerpen was ook een belangrijke drukkersstad. Van hieruit werden Engeland en Spanje voorzien van lutherse boeken. Drukkers als Michiel Hillen Van Hoochstraten en Cornelis De Graeve deden gouden zaken. Vanaf 1522 werden protestantse teksten onder valse namen en adressen gepubliceerd. Adriaan Van Bergen en Jacob Van Liesvelt drukten Nederlandstalige bijbels, die gebaseerd waren op de Duitse bijbelvertaling door Luther. Beide drukkers zouden dit later met hun leven bekopen.

*“In Antwerpen onderbrak een vrouw
de priester tijdens de preek.
Ze hield hem een boek van Luther voor
en zei, dat ze het toch wou lezen.”*

Een superdiverse stad

De haven van Antwerpen beleefde in de zestiende eeuw haar gouden tijdperk. Handelaars van over de hele wereld brachten niet enkel hun goederen, maar ook nieuwe ideeën mee. De stedelijke overheid probeerde de rust en orde te handhaven. Protestantse gemeenschappen werden getolereerd, zolang ze niet publiek voor hun geloof uitkwamen.

Mettertijd steeg het aantal gereformeerden: na de lutheranen kwamen er ook doopsgezinden, libertijnen als de loisten en snel daarna ook de eerste calvinisten. Terwijl Luther zijn aanhangers verbood om geweld te gebruiken, waren de calvinisten niet bereid om zich naar een katholieke overheid te schikken.

9

*“Velen zeggen dit, anderen dat,
en uiteindelijk zijn er evenveel sekten en geloven
als er mensen zijn.”*

Maarten Luther, in een brief aan de gelovigen van Antwerpen, 1525

Lutheranisme en Calvinisme

In de tweede helft van de zestiende eeuw raakten religieuze en politieke belangen nog meer verstrengeld. De calvinisten werden met 30 procent van de bevolking de grootste reformatorische groep in Antwerpen. De lutheranen, zo'n 10 procent, genoten de bescherming van de gouverneur van de Nederlanden, Willem van Oranje. Meer dan de helft van de Antwerpenaren bleef de katholieke kerk trouw.

Tot tweemaal toe kregen de protestanten de stad in handen, maar telkens wisten Spaanse troepen hen van de macht te verdrijven. Vanaf 1585, na het einde van de 'Calvinistische republiek', begon het katholiek herstel. Met het gedwongen vertrek van de protestanten verloor Antwerpen 40 procent van zijn inwoners.

© Museum De Persgroep
Antwerpen, 2023

*Luther werkt wondere, ik ben 's orkondere;
Dat hier voortijds recht was, maakt hij nu krom,
Deugd heet hij zonde, en ook bijzondere
Wijze geleerde mannen maakt hij dom,
Ziende liên blind en wel sprekende stom.*

Anna Bijns, spotlied

10

*“Alstublieft, gebruik mijn naam niet,
noem uzelf niet Luthers, maar Christenen.”*

Maarten Luther, 1523

Epiloog

Diversiteit is niets nieuws. Ook in de periode van de vroege reformatie probeerden mensen van verschillende religies met elkaar samen te leven. Niet enkel vandaag, maar reeds in de zestiende eeuw was Antwerpen een diverse stad. In het Antwerpen van toen werd de reformatie tegengewerkt. Na 1585 werd de diversiteit ontkend en uit het openbare leven verdronen. Protestanten vertrokken, of gingen ondergronds.

Tegenwoordig wordt diversiteit wel getolereerd. De Verlichting zorgde vanaf de achttiende eeuw voor een groeiende scheiding tussen kerk en staat. Geloven, en ook niet-geloven, werd een privézaak. In de hedendaagse maatschappij proberen we met andersgelovigen en andersdenkenden vreedzaam samen te leven in diversiteit.

Vervolg expo
schatkamer

